

Історія

УДК 94.37.01.069 (477.44)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16885314>

**Гене́за музейної справи на території Вінниччини: вплив освітніх та
культурних ініціатив XIX – початку XX ст.**

Паламаровський Руслан Михайлович,

аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла
Коцюбинського, Україна, <https://orcid.org/0009-0005-5925-013X>

Прийнято: 24.07.2025 | Опубліковано: 31.07.2025

***Анотація.** У статті досліджено процес формування музейної мережі на території Поділля в період 1918–1924 років як важливого етапу збереження культурної спадщини регіону. Розкрито внесок окремих ентузіастів, націоналізацію приватних колекцій, діяльність громадських та освітніх установ, а також перехід від хаотичного накопичення артефактів до інституціоналізованого музейного простору. Визначено проблеми кадрового забезпечення, матеріальної бази, вплив радянської політики на музейну сферу. Акцентовано на реорганізаційних заходах, що започаткували профілювання закладів, створення нормативної бази та інтеграцію музейної діяльності у сферу народної освіти й просвітництва. Метою статті є обґрунтування генези музейної справи на території Вінниччини щодо впливу освітніх та культурних ініціатив XIX – початку XX ст. **Методи.** У дослідженні використано теоретичні методи, серед яких: аналіз і синтез, абстрагування та ідеалізація, узагальнення та систематизація й історико-*

генетичний метод. Використано також архівні матеріали, що дозволили реконструювати етапи становлення музейної мережі Поділля у 1918–1924 роках. Зокрема, опрацьовано: документи з фондів державних архівів Вінницької області, матеріали Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток, що містять акти, протоколи, листування щодо створення музеїв у Вінниці. **Результати.** У роботі досліджено становлення музейної мережі Поділля (1918–1924), зокрема участь ентузіастів, націоналізацію приватних колекцій та діяльність освітніх організацій. Проаналізовано інституційне оформлення музеїв, їх нормативну основу та інтеграцію в народну освіту. Виявлено ключові джерела музейного розвитку й роль регіональної інтелігенції в започаткуванні музеїв на Вінниччині в XIX — на початку XX ст. Наукова новизна полягає в інтердисциплінарному аналізі музейної спадщини як освітнього феномену, введенні нових архівних матеріалів та обґрунтуванні концепції «педагогічного музестворення». **Висновок.** У результаті проведеного дослідження підтверджено, що процес становлення музейної мережі Поділля в 1918–1924 роках був багатовекторним і глибоко вплетеним у соціально-культурні трансформації того часу.

Ключові слова: музейна справа, Поділля, культурна спадщина, ентузіасты, націоналізація, музейна мережа, народна освіта, профілювання, радянська культурна політика.

The genesis of museum affairs in the Vinnytsia region: The influence of educational and cultural initiatives of the 19th – early 20th centuries

Ruslan Palamarovskiy,

postgraduate student of the Department of World History and International Relations at Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0005-5925-013X>

Abstract. *The article examines the process of forming a museum network in the territory of Podillia in the period 1918–1924 as an important stage in preserving the cultural heritage of the region. The contribution of individual enthusiasts, the nationalization of private collections, the activities of public and educational institutions, as well as the transition from the chaotic accumulation of artifacts to an institutionalized museum space are revealed. The problems of staffing, material resources, and the influence of Soviet policy on the museum sphere are identified. The emphasis is on reorganizational measures that initiated the profiling of institutions, the creation of a regulatory framework, and the integration of museum activities into the sphere of public education and enlightenment. The aim of the article is to substantiate the genesis of museum work in the territory of Vinnytsia region in terms of the influence of educational and cultural initiatives of the 19th and early 20th centuries. **Methods.** The study used theoretical methods, including: analysis and synthesis, abstraction and idealization, generalization and systematization, and the historical-genetic method. Archival materials were also used, which allowed reconstructing the stages of the formation of the Podillya museum network in 1918–1924. In particular, the following were processed: documents from the funds of the state archives of the Vinnytsia region, materials of the Podillya Society for the Protection of Cultural and Historical Monuments, which contain acts, protocols, and correspondence regarding the creation of museums in*

Vinnytsia. Results. The paper examines the formation of the Podillia museum network (1918–1924), in particular the participation of enthusiasts, the nationalization of private collections, and the activities of educational organizations. The institutional design of museums, their regulatory framework, and integration into public education are analyzed. The key sources of museum development and the role of regional intelligentsia in the establishment of museums in the Vinnytsia region in the 19th and early 20th centuries are identified. The scientific novelty lies in the interdisciplinary analysis of museum heritage as an educational phenomenon, the introduction of new archival materials, and the substantiation of the concept of “pedagogical museology”. Conclusion. The study confirms that the process of forming the Podillia museum network in 1918–1924 was multi-vector and deeply intertwined with the socio-cultural transformations of that time.

Keywords: *museum business, Podillia, cultural heritage, enthusiasts, nationalization, museum network, public education, profiling, Soviet cultural policy.*

Дослідження генези музейної справи на території Вінниччини в контексті освітніх та культурних ініціатив XIX – початку XX ст. зумовлене можливістю інтеграції музейного простору в формальні й неформальні освітні практики, зокрема через волонтеризм, краєзнавство, а також цифрову трансформацію. Розкриття історії становлення музеїв Вінниччини сприяє створенню ефективних культурно-освітніх політик, заснованих на традиціях і досвіді попередніх епох. Попри загальне вивчення музейної справи в Україні, локальні ініціативи, зокрема на Вінниччині, досі залишаються малодослідженими. Виявлення впливу освітніх установ, просвітницьких товариств і приватних колекціонерів розкриває нові аспекти культурного розвитку. У процесі децентралізації та культурного оновлення України важливим завданням є переосмислення локальної історії. Аналіз становлення музеїв дозволяє виявити джерела формування ідентичності регіону та зберегти

її цінності. Врешті знання про історичні передумови розвитку музейної справи дозволяє краще розуміти сучасні виклики у сфері музейної справи, зокрема в контексті волонтерської участі, краєзнавчої активності та інтеграції освітніх програм [1–15].

Метою статті є обґрунтування генези музейної справи на території Вінниччини щодо впливу освітніх та культурних ініціатив XIX – початку XX ст.

Історичний досвід має важливе значення для розуміння музейного розвитку регіону. Попри внесок сучасних дослідників (Р. Маньковська, М. Ткаченко, О. Крук, І. Карсим), питання регіональної специфіки музейництва на Поділлі залишається недостатньо висвітленим. Дослідники зосереджувалися на окремих аспектах – краєзнавчій діяльності музеїв, їхній освітній ролі, організації та використанні експозицій. Значний внесок здійснили працівники музеїв, зокрема через конференції («Музей і Поділля», 1990), бюлетені («Музейний вісник») та наукові збірники («Історія музею в документах і спогадах», «Подільська старовина»). Хоча окремі здобутки вже досліджено (С. Баженова, Г. Дзюба, Н. Козлова та інші), бракує цілісного погляду на формування музейної системи Поділля. Завдання статті – описати її розвиток від появи першого музею (1860-ті роки) до реорганізації музейної мережі у 1924 році – періоду завершення хаотичного етапу.

У XIX ст. на Поділлі (включно з територією сучасної Вінниччини) активно формувалися приватні колекції шляхти та інтелігенції – родини Потоцьких, Собанських, Ярошинських, а також колекціонери як Й. Ролле та М. Грейм. Перші музейні ініціативи виникли в межах професійних товариств, зокрема Товариство подільських лікарів (1859), яке створило медико-краєзнавчий музей із понад 5000 експонатів до 1865 року [13, 15].

Загальновизнане положення про те, що дбайливе ставлення до історико-культурної спадщини є запорукою розвитку країни, має глибоке

теоретичне та практичне підґрунтя (табл. 1). У 1915 р. у Вінниці було засновано музей при Подільському товаристві сільського господарства і промисловості, що поєднував природничу, етнографічну та історичну тематику. В 1918 р. створено Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток, яке ініціювало заснування обласного художньо-промислового музею у Вінниці, з метою збереження старовини, що активно зникала в умовах революційних змін. Освітні установи відіграли ключову роль у формуванні музейного простору. Наприклад, шкільні музеї при навчальних закладах стали осередками краєзнавчої роботи та популяризації історії регіону. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (заснований 1865 р.) ініціював створення церковного музею – Давньосховища в Кам'янці-Подільському, що стало першим публічним музеєм регіону [11, 14].

Музеї поступово перетворювались із приватних колекцій на публічні освітньо-культурні інститути. Вони виконували функції: збереження історико-культурної спадщини; освітньої діяльності через лекції, виставки, публікації; формування регіональної ідентичності. Саме Юхим Сіцинський став визначною особистістю музейного руху на Поділлі. Він очолював Давньосховище з 1890 по 1922 рік, систематизував фонди, публікував каталоги, розвивав музей як наукову установу [4, 6, 10].

Таблиця 1

Чинники генези розвитку музейної справи Вінниччини

Чинники розвитку	Характеристика
1	2
Культурна спадщина як ресурс розвитку	Історико-культурні пам'ятки як артефакти минулого й інструменти формування національної ідентичності, соціальної згуртованості та духовної стійкості.

	Збереження спадщини сприяє економічному розвитку через туризм, креативні індустрії та культурну дипломатію.
Музеї як інститути збереження і трансляції цінностей	Музейні установи виконують функцію збирання, збереження, дослідження та популяризації культурних надбань, забезпечуючи міжпоколіннєвий зв'язок. Вони є освітніми майданчиками, що формують критичне мислення, історичну свідомість і культурну компетентність громадян.
Сучасні трансформаційні ролі музею	В ХХІ столітті музей розглядається як навчально-виховний, рекреаційний і комунікативний простір, що інтегрується в освітні програми, соціальні ініціативи та волонтерські практики.
	Адаптація музейних працівників до нових компетенцій – цифрової грамотності, педагогічної майстерності, здатності до міждисциплінарної співпраці.
	Доступність духовних багатств в контексті відвідування музеїв шляхом цифрової трансформації, інклюзивних програм, інтерактивних форматів.
	Демократизація культури щодо залучення молоді, людей з інвалідністю і мешканців віддалених регіонів.

У XVIII–XIX ст. в маєтках польської шляхти (Потоцькі, Собанські, Ярошинські) і російського дворянства (Гейдени, Львови, Строганови-Щербатови) активно накопичувалися приватні колекції мистецтва, зброї, книг і документів. Серед подільських ентузіастів-колекціонерів – М. Грейм, Й. Ролле, К. Підвисоцький. Потреба створення публічного музею на Поділлі актуалізувалась у середині XIX ст. У 1859 р. Товариство подільських лікарів заснувало бібліотеку та медико-краєзнавчий музей, який до 1865 р. зібрав понад 5000 експонатів. Після закриття товариства у 1863 р. колекцію передали до університету св. Володимира. Умови для заснування регіонального історичного музею визрівали завдяки активній діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (засн. 1865). У 1889 р. М. Яворівський ініціював створення Давньосховища –

музею старожитностей у Кам'янці-Подільському, що отримав підтримку місцевих духовних лідерів. Офіційне засідання, на якому затвердили правила музею та призначили В. Якубовича завідувачем і Ю. Сіцинського секретарем, відбулося 30 січня 1890 р. [3, 7, 9, 13].

Ю. Сіцинський обґрунтовував потребу музею недостатньою дослідженістю архівних та археологічних матеріалів Поділля, наголошуючи на важливості їх вивчення до 100-річчя возз'єднання краю.

Першим приміщенням музею була непридатна для відвідування галерея собору. У 1902 р. він отримав частину простору в домініканському костьолі, а в 1910 р. через розпорядження губернатора – був змушений переміститися до комори нового собору без права користування. Владика негативно висловився щодо ідеї музею: «Навіщо збирати мотлох, якщо немає приміщення».

Наприкінці XIX – на початку XX ст. активізувалося збирання пам'яток історії, археології, етнографії та мистецтва. Це дозволило Давньосховищу видати перші каталоги (1904, 1909), а до 1909 р. музей вже мав 7 684 експонати. Найбільшу колекцію становили культові предмети (1 116 од.), а також твори мистецтва, стародруки, монети, етнографічні артефакти [4, 8, 12].

Завідувачем музею до 1922 р. був Ю. Сіцинський. Паралельно відкривалися музеї при земській управі, товаристві природодослідників (1912), аграрному товаристві (1915), навчальних закладах та тимчасові експозиції кустарних виробів. У 1917 р. у Вінниці спробували створити Музей війни та революції.

Музейники успішно систематизували та популяризували зібрані надходження, роблячи їх доступними для науковців і аматорів. Комплектування здійснювалося переважно через пожертви, обмін і рідкісні покупки, з фокусом на місцеві предмети. Через нечіткий профіль музеїв переважала всеосяжна збиральницька практика. Зокрема, Музей Подільського товариства сільського господарства прагнув фіксувати розвиток культурних,

демографічних і економічних цінностей губернії. Із 1916 р. місцеве самоврядування обговорювало створення універсального музею у Вінниці, яким мав опікуватися новостворений комітет. Передбачалося відкриття художніх, археологічних, етнографічних та інших відділів, організація виставок і лекцій [1, 3, 5, 9, 11].

У 1917 р. було засновано «Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток», що ініціювало створення обласного музею у Вінниці. Його засновники закликали до швидкого відкриття через масове знищення старовини. Вони проводили експедиції, збирали експонати з церков, приватних колекцій, земств. Архівні матеріали товариства оцінювалися в 100 тис. крб. [11, 15].

У 1918 р. Вінницька міська дума ухвалила рішення про надання приміщення музею. Втім, через політичну нестабільність, суперечки з православною єпархією та відсутність коштів рішення не було реалізовано.

В січні 1919 р. Міністерство освіти Директорії УНР утворило комісію для передачі «Мурів» під музей, але через відсутність фінансування приміщення не використали. З приходом радянської влади почалась націоналізація культурних цінностей. Щоб зберегти приватні зібрання, В. Коренєв і Г. Брілінг відкрили «Народний музей» у квартирі Коренєва. У 1920 р., після приходу польського війська, більшість пам'яток було вивезено, і колекцію довелося відновлювати.

Музей викликав неоднозначну реакцію – частково через політичну ситуацію й упередження до засновників. Ю. Александрович із Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток продовжив роботу над створенням академічного музею. У 1920–1921 рр. він домагався передачі «Мурів» і запропонував УАН заснувати науковий краєзнавчий музей з чотирма відділами, що мав базуватися на збережених та націоналізованих колекціях.

Александрович також ініціював створення «Вінницької філії Всенародної бібліотеки України» на основі приватних бібліотек Поділля.

У серпні 1921 р. «Народний музей» переїхав до будинку К. Топчевського (нині музична школа №1). У 1922 р. його відвідали 3 697 осіб, а на початку 1923 р. колекція налічувала 884 предмети, серед яких картини, археологічні й етнографічні експонати. Штат складався з 4–5 осіб. Засновник музею Г. Брілінг спочатку не зміг працювати через соціальне походження та відсутність освіти. У 1921–1923 рр. музей очолював художник С. Слободянюк-Подольян. Обстеження 1923 р. виявило проблеми з обліком, браком каталогу та професійної документації. Брілінг, повернувшись, склав доповідну про низький рівень фондів, відсутність фінансування, ізоляцію від музейної спільноти та недооцінку важливості закладу з боку влади [6, 10, 13, 15].

Схожі труднощі були й у Кам'янці-Подільському, де на початку 1920-х діяли два музеї: історико-археологічний (директор Ю.Сіцинський) і історико-природничий (директор Я.Регул). Через бюджетні помилки в 1922 р. вони кілька місяців працювали без фінансування. Попри це, колекції зростали – напр., археологічний музей у 1923 р. мав 8 695 експонатів.

У 1921 р. природничий музей мав лише 4 працівників, археологічний – 5, однак обидва здійснювали активну наукову роботу: екскурсії, етнографічні збори, археологічні розкопки в Кам'янці та околицях. У 1923 р. природничий музей планував створити навчальні колекції рослин для сільбудів і проводив тематичні виставки. Музеї постійно змінювали статус: їх об'єднували, змінювали керівництво, вирішували питання передачі колекцій і місцезнаходження. Колекції зазнавали втрат через ідеологічні та конфіскаційні кампанії – вилучали предмети з дорогоцінних металів, монети. Після протестів повернули лише частину срібних експонатів [4, 5, 9, 10, 11].

У період 1917–1920 рр. на Поділлі збереглися три музеї, інші припинили роботу, водночас почали створювати нові – переважно на основі приватних

колекцій у периферійних районах. Наприклад, Брацлавська земська управа у 1918 р. відкрила природничо-історичний музей із кількома відділами, а в Жванці – філію губернського музею. До грудня 1921 р. функціонували шість музеїв: у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Брацлаві, Гайсині, Краснополці, Ольгополі та Бершаді. В 1920 р. проф. Ярошевич займався охороною культурних цінностей в Ольгопільському повіті. Наприкінці року засновано музеї в Ольгополі та Бершаді. Бершадський музей, створений І.Ч. Зборовським, у 1923 р. мав 2 382 експонати й мистецьку бібліотеку з 4 000 томів [3, 12, 13, 15].

У Гайсинському повіті музей у Краснополці виник на базі родинних зібрань Липківських. У Гайсині музей сформували у 1921 р. на базі приватних колекцій, але приміщення було аварійним. У 1923 р. його фонд налічував 408 предметів, його відвідали 412 осіб. У низці повітів (Новоушицькому, Проскурівському, Могилів-Подільському) музеї не виникли через низьку оцінку місцевих пам'яток. Представники окрполітпросвіти пропонували продавати «неісторичний» посуд.

У Вінниці при Центральному сільбудинку діяв сільськогосподарський музей, створений губземуправлінням і «Робземлісом». Його фонд на 1924 р. складав 222 експонати, діяльність зосереджувалася на просвітницьких лекціях для селян. У травні 1922 р. було вирішено заснувати педагогічний музей у Вінниці на основі матеріалів із дитячих будинків і шкіл. Його відкрили 5 вересня 1922 р., але крайовий музей відмовився приймати експонати, тому створили окремий музей у будинку Тихомирова. В с. Озаринцях О.Кривіцький заснував перший на Поділлі шкільний краєзнавчий музей, що згодом здобув всеукраїнське визнання. Уже у 1921 р. музейники почали зберігати речі видатних уродженців краю – зокрема М. Леонтовича та Д. Заболотного – для майбутніх меморіальних музеїв. На кінець 1923 р. музейна мережа Поділля включала 7 музеїв: два у Вінниці (крайовий і сільськогосподарський), два – у

Кам'янці-Подільському, по одному – у Гайсині, Бершаді та Брацлаві. Діяли також відомчі музеї (Музей праці, Музей революції, шкільний музей в Озаринцях) і планувалися нові – дитячий музей ім. Т.Шевченка у Вінниці, музей при клубі м. Проскурова. У 1923 р. музеї Поділля відвідали 10 500 осіб, з них 6 500 – у Вінниці [2, 7, 9, 11].

Музейною мережею з 1918 р. опікувалася Подільська губернська народна управа, профільний підвідділ очолював Ю. Александрович. Після встановлення радянської влади музеї підпорядковували губнаросвіті, а з 1922 р. – губполітпросвіті. Її керівники часто не розуміли функцій музеїв – інспектор виставково-музейної секції С. Слободянюк-Подольян майже не залучався до засідань, фінансування було мінімальним, зарплата затримувалась понад п'ять місяців. Попри декрет УСРР 1921 р. про закупівлю музейних коштовностей, на Поділлі такі випадки не зафіксовані. Навпаки, у 1923 р. утворено комісію, що вилучала предмети «без наукового і художнього значення» для подальшого продажу і використання коштів на поповнення фондів [4, 7, 8, 13].

Отже, у розвитку музейної справи Поділля 1918–1924 рр. вирішальну роль відіграли ентузіасти Ю. Сіцінський, Ю. Александрович, Г. Брілінг, І. Зборовський. Водночас відчувався гострий дефіцит фахівців – більшість працівників музеїв не мали спеціальної освіти й набували досвіду на практиці. Профілі установ були нечіткими, переважали мистецькі, етнографічні та нумізматичні збірки, а історичні предмети – рідкісні.

У 1923 р. влада вперше провела анкетування музеїв краю, що виявило повсюдний «хаос»: нестачу приміщень, кадрів, фінансів, системної політпросвітрова. Було розроблено комплекс заходів: реорганізацію, закриття окремих музеїв (Гайсин, Бершадь, Брацлав), перевезення їхніх фондів до Вінницького музею, створення нових експозицій, музей у Тульчині, відкриття природничого та ентомологічного відділів тощо. Введено заборону на видачу експонатів без дозволу завідувача. 1924 р. став рубежем: держава перейшла до

системної реорганізації музейної мережі, перейшовши від хаотичного накопичення до цілеспрямованого розвитку. Зросла кількість фондів у губернському музеї, з'явилися екскурсії, нові відділи, оновлена структура. Формувалися краєзнавчі музеї, впроваджувалися перші планові підходи до музейної справи. Період 1918–1924 рр. став етапом порятунку приватних колекцій, становлення державного управління, націоналізації культурних цінностей, формування нормативної бази. Водночас посилювалося ідеологічне втручання, обмеження громадських ініціатив і приватного колекціонування [1, 7].

Таким чином, генеза музейної справи на території Вінниччини у XIX – на початку XX століття демонструє тісний взаємозв'язок між освітніми реформами, культурними ініціативами та формуванням регіональної ідентичності. На основі виявлених архівних джерел та краєзнавчих досліджень вдалося простежити поступову інституціалізацію музейної діяльності, що розпочиналась із громадських освітніх практик, ініційованих інтелігенцією, духовенством та земствами. Вплив читальень, шкіл та культурних товариств сприяв виникненню перших музеїв як платформ не лише для збереження спадщини, а й для просвітництва. Запропоноване інтердисциплінарне трактування музейної справи як освітнього феномену дозволяє переосмислити її роль у соціокультурному розвитку регіону. Наукова новизна полягає у комплексному підході до аналізу регіональної музейної спадщини, що інтегрує освітні, історичні та інституційні аспекти трансформації культурного простору Вінниччини.

Висновок. Період 1918–1924 років став вирішальним етапом у становленні музейної мережі Поділля. Із хаотичного збирання та спонтанних ініціатив цей процес поступово трансформувався в системну діяльність, що супроводжувалась націоналізацією культурних цінностей, структурною реорганізацією, професійним оформленням закладів та формуванням першої нормативної бази.

Провідну роль у збереженні спадщини відіграли ентузіасти – Ю. Сіцинський, Ю. Александрович, Г. Брілінг, І. Зборовський – попри дефіцит фахівців, фінансів і розуміння з боку влади. Усвідомлення соціальної і просвітницької ролі музеїв відбувалося поступово. На кінець досліджуваного періоду було закладено фундамент для майбутнього цілісного музейного простору регіону з виразними профілями, освітньою функцією, плановим управлінням і поступовим подоланням локальної розрізненості. Таким чином, музейна діяльність Поділля перетворилася з приватної ініціативи на важливий елемент культурної політики та охорони спадщини.

Список використаної літератури:

1. Бєлова І. О. Узагальнена історія музею (Довідка до 85-річчя обласного художнього музею). Управління культури Вінницької обласної державної адміністрації, Вінницький обласний художній музей. *Збірник наукових статей співробітників Вінницького обласного художнього музею*. Вінниця, 2004. С.15-17.
2. Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років: Альбом / Відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця: Твори, 2018. 340 с.
3. Гальчак С. Краєзнавство Східного Поділля. Вінниця, 2008. 143 с.
4. Грохольська С. Болючі спогади. 1917-1919. Вінниця, 2018. 192с.
5. ДАВО. Ф.-Р – 925. Оп.2. Спр. 1а. Арк.24-24 зв.
6. ДАВО. Ф.-Р.–256. Оп. 1. Спр. 1147. Арк.6 (річний звіт Вінницького Історично-Побутового музею за час з 1 жовтня до 1 жовтня 1926: «Час заснув: в 1919 р., в 1920 був ліквід. поляк. і в тому ж 1920 р. був засн. знову»).
7. Кароєва Т. «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...»: монографія. Вінниця, 2018. 204 с.

8. Кароєва Т. Провінція у Галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX- початку XX ст.: монографія. Вінниця, 2014. 472 с.
9. Касап Ж. Б. До формування музейництва на Поділлі. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 83-87
10. Справа з заснуванням музею в м. Вінниці на Поділлі. Наше минуле. 1918р. С. 205-206.
11. Трембицький А.М. Вони творили музеї Поділля. До біографії Є. Сіцинського, М. Трублаєвича та Ю. Александровича. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2004. №8. С.271-277.
12. Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки: біогр. довід. / Упоряд. Т.Р. Кароєва, відп. за вип. Ю. А. Зінько; ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2019. 320, 24 с.
13. Хроніка. Засідання комісії щодо організації крайового музею. Вінницька пошта. 1919. №1. 10(23). 4 с.
14. Хроніка. Південно-Західний Край. 1917. №18. 20 січня, п'ятниця. 4с.
15. Юкальчук М. Скарбниця пам'яті. Вінницький альбом. *Літературно-художній та історико-краєзнавчий альманах*. Вінниця, 1999. С.318-321.